

AZIZA OMANBOYEVA,
Ma'mun universiteti o'qituvchisi

ALISHER NAVOIY LIRIKASIDA ZUHDIY MASLAK VA ZOHID OBRAZI

Annotatsiya: Alisher Navoiy ijodi turkiy olam va butun islom dunyosida yuksak ma'naviy va estetik qadriyatlar asosida shakllangan bebaho adabiy merosdir. Uning lirik va nasriy asarlarida tasavvufiy maslak chuqur ildiz otgan bo'lib, ushbu g'oyaning markaziy tushunchalaridan biri – zuhd va unga asoslangan zohidlik maslagidir. Mutafakkir ijodi zohidona ruh, axloqiy poklik va qalb latoyifini targ'ib etuvchi ijodiyotdir. Mazkur maqolada zuhd maqomi va zohidona hayot tarzi Alisher Navoiy lirik asarlari misolida yoritiladi.

Kalit so'zlar: zuhd, zohid, ma'rifat, lirika, tark, riyo.

Abstract: The work of Alisher Navoi is an invaluable literary heritage formed on the basis of high spiritual and aesthetic values in the Turkic world and the entire Islamic world. In his lyrical, philosophical and prose works, mystical thought is deeply rooted, and one of the central concepts of this thought is asceticism and the concept of asceticism based on it. Navoi's work is a creative work that promotes the ascetic spirit, moral purity and delicacy of the heart. This article highlights the status of asceticism and the ascetic lifestyle on the example of Navoi's lyrics.

Key concepts: asceticism, ascetic, enlightenment, lyricism, abandonment, hypocrisy.

Zohid tasavvuf adabiyotida paydo bo'lgan obrazlardan hisoblanadi. Uning obraz sifatidagi takomil yo'li boshqa obrazlarga nisbatan farqlidir. “San’at, falsafa, musiqaga qaraganda ham tasavvufning badiiy adabiyot bilan aloqasi ancha chuqur va miqyoslidir. Biroq tasavvufiy fikr-qarash, qonun-qoida, ma’no, tushuncha va haqiqatlar targ’ib-tashviqiga safarbar etilgan adabiyot bilan, ya’ni zuhd adabiyoti, tariqat adabiyoti bilan, Sharq mumtoz adabiyotidan o’rin egallagan tasavvufiy “qatlam” ayni bir narsa, ayni bir ijodiy hodisa emas. Agar masalaning xuddi shu jihati e’tiborga olinmasa, istang, istamang, mumtoz adabiyotning badiiylik xususiyatlari tasavvurdan chetda qoladi”¹. Darhaqiqat, ba’zi tushunchalarni nomi qoldi xolos, badiiy obrazga aylanganda o’zining mazmun-mohiyatini o’zgartirdi. Adabiy istiloh, obraz, ramz, timsol o’laroq elkasiga boshqa bir badiiy yuk oldi. Mana shunday obrazlardan biri zohiddir. Shu bois tarixiy shaxs va badiiy obrazni ajratish lozim. Badiiy tafakkurdagi yangilanish, evrilish va yuksalishlar Navoiy asarlarida haddi a’losiga etganini urg’ulash lozim.

Alisher Navoiy merosi, xususan, lirikasida haqida so’z borar ekan, uning zuhdiy qarashlariga turli adabiy-estetik jihatdan qarash va tahlil qilish o’rinlidir. Bu masala tahlilini, eng avvalo, ushbu g’azal bilan boshlash maqsadga muvofiq:

*Zuhd-u toat shahdini ahli zamon ko’rmas laziz,
Har ne nofi’dur, marizi notavon ko’rmas laziz.*

Inson – nuroniy va hayvoniy sifatlarning mujassamida yaratilgani haqida ko’p bora o’qiganmiz. Demak, unda gohida nafsoniy xislatlar, gohida nuroniy jihatlar ustunlik qilishi ham bor gap,

¹ Иброҳим Ҳаққул. Талант – жасорат жавҳари. Тошкент: Muharrir, 2018. – Б.141.

ammo ruh kamolotiga o‘z-o‘zidan emas, riyozati nafs, mujodala bilan erishiladi. Bu jidd-u jahd esa inson nafsiga yoqavermaydi. Har qanday manzur va nofe’ narsalar ma’rizi notavon qalblarga xush kelmaydi. Shuning uchun shoir zamondoshlariga bu qiyinchilik, zahmat yoqmasligini aytadi. Zuhd jamiyatdagi kasalliklar uchun davo ekanini shoir epik asarlarida asoslagan. Hazrat Navoiyning ushbu g‘azali ham tamomi ila zuhdiy maslak yo‘lida bitilgan:

*Yigitligimdaki, taqvoyu zuhd vaqti edi,
Fujur-u fisq bila zoye’ ayladim avqot.
O’tub yigitlik, o’yla manga keldi chun qarilig’,
Maosh odati ma’xud ila kechirsam, uyot.*

Mazkur baytlarda umr so‘nggidagi pushaymonlik aks etganga o‘xshashi mumkin, ammo nihoyatda to‘g‘ri va falsafiy bir misralardir-ki, shoirning insonlarga umrning bahori bo‘lmish yoshlik, yigitlik ayyomini fisq-u fujurlarga boy berib qo‘ymaslik haqida eslatma beradi. “Behuda boy berilgan fursatlar go‘yo savol alomatlariga aylanadi. Amalga oshirilmagan ishlar nadomati, gunohlar, o‘tkinchi orzular hasrati jonni qiynaydi”². Bu borada Navoiy o‘zining “Nazm ul-javohir” asarida shunday yozadi: “Zanbun vohidun kasirun va alfu to’atin qalilun.

*Gar emas esang zuhdg‘a damsoz hanuz,
Fisq ichra qilur esang tak-u toz hanuz,
Ko‘p angla bir o‘lsa jurm nosoz hanuz,
Gar ming o‘lsa toat erur oz hanuz”.*

“Gunohning bittasi ham ko‘p, ibodatning mingtasi ham kamdir” hikmati sharhida ham zuhd insonga yo‘ldosh bo‘lishi kerakligidan bahs etadi. Zohidlik – qullikdir. Allohga bandalik – Unga ibodat bilan bo‘ladi. Qullik hayoti insonni zuhdga damsoz – ulfat qiladi. “Nazm ul-javohir” ummatning eng yaxshisi, jannat va’dasi berilgan Hazrat Alining hikmatlari ta’sirida yozilgan asar. Chaharyorlar zuhd hayotini yashagan, qalbini Alloh va Uning rasuli muhabbati bilan to‘ldirgan zohidlar edi. Shu bois “Nazm ul-javohir”ning ishq va irfon talqinlarida ham zuhd ruhi ustuvor. “Men ilm shahridirman va Ali uning eshigidir” deya Rasululloh s.a.v. tomonidan ta’riflangan Hazrat Ali uchun ibodat ma’rifatdandir. Amallar imon va irfonning natijasidir. Zuhdda ham tafakkur muhimdir. “Omi kishining zohidligi – gumrohlikdir” xulosalari mushohada maqomiga yuksalgan ma’rifat sohibiga mansubdir: “Zuhd ul-omiyyi mazallatun”.

*Kim bor esa Haqqa dargoh xoklig‘i,
Ilm ortuqkim, ikki jahon shohlig‘i,
Olam fisqida bordur ogohlig‘i,
Omi kishi bo‘ldi – zuhdi gumrohlig‘i”.*

Bilamizki, zuhd maslagi o‘zidan keyingi maqomlar uchun tamal toshi vazifasini o‘tadi. Aslida, ilk zuhd ahlida ishq, irfon, darveshlik, faqirlik mujassam edi. Zuhd tark ekan, oshiq, orif, faqir, darvesh qalblargina ko‘ngilni barchasidan forig‘ qila oladi. Ijtimoiy muhit ma’naviy o‘zgarishlarni talab qiladi. Vaqt o‘tishi bilan Haq yo‘lchilari so‘fiy, rind, mutasavvuf, orif, oshiq, faqir kabi toifalarga ajraldi. Shunday bo‘lsa-da, zohid ular uchun ota, tamal, asosligicha qoldi. Bu haqida, Navoiyning yana bir g‘azalida:

² Хаққулов, Иброҳим. “Камол эт касбким...” – Т.: Чўлпон, 1990, – Б. 228.

*Navoiy, yigitlikni qo'y, chun qariding,
Qilib tavba, bo'l zuhd-u taqvog'a tolib³, –*

deydi. Demak, Alisher Navoiy “Badoe’ ul-vasat” devonida zuhd-u taqvoga toliblik qarilik qarorlaridan ekanligini izhor qiladi. Zuhd ortiqcha hamma narsadan voz kechish ekan, Alisher Navoiyning tamomila hayoti mana shunday tark ustida edi. Zuhd, zohidlik munosabatlarda ayon bo'ladi: odamlar, hatto hayvonot, nabotot – jamiki yaratiglar, bir so'z bilan aytganda dunyo bilan:

*Dunyovu uqbo ikkisi jam'o'lmas, ey rafiq,
Kimki ikki kema uchini tutar, bo'lur g'ariq, -*

deydi, Alisher Navoiy fardlaridan birida. Tarixan paydo bo'lgan zohidlik hayoti va zuhdiy maslak bosh g'oyalardan biri bo'lsa-da, obraz, ramz o'laroq zuhd va zohidning qoralanishi mumtoz lirikaning xos jihati ekanini ta'kidlash joiz.

Alisher Navoiyning zuhd va zohidlik haqidagi qarashlari lirikasida rang-barang, zuhdning barcha ko'rinishlari, chin zuhd-u muqallid zohidlar haqida, zohidning mashaqqatlariga chidash qiyinchiliklari haqida, zuhd yo'lining og'ir va uzoq o'talishi bayonida, ishq va zuhdning solishtirilishi xususidagi ifodalar jamlangan. Alisher Navoiyda zuhd talqinlarini o'rganish aslida tark holi izohlaridan boshlanishi o'rinlidir. Shoir ijodida tark tushunchasiga ham ayrica qaraladi. “Nasoyim”da “Tasavvufning hammasi ortiqcha narsalarni tark qilish, ma'rifatning hammasi bilimsizlikni e'tirof etishdir”, – xulosasi she'riyatida hol o'laroq yanada hassosiyat bilan ta'sirchan ifodalanadi:

*Chu hech ish ixtiyori kimsada yo'qtur, qo'y ey zohid,
Ki, tarki ixtiyor etmakni men ham ixtiyor aylay.*

Tark ixtiyori istayotgan Navoiyda zohidga nisbatan savol ko'zga tashlanadi. Quyidagi bayt faqat tark masalasida emas, balki zohid va oshiq bir zotning bir-biridan farqli dunyoqarashi haqida ketmoqda, ya'ni oshiqlikni tark etib oqillik kasb etishga undayotgan zohid:

*Jununni tark etibon oqil o'l dedi zohid,
Bo'lur emish bani odamg'a muncha nodonlig'.*

Zohid jununni tark etib aqlga undaydi. Oqillikni targ'ib qiladi. Bu adabiyotda, xususan, lirikada muqim holga kelgan talqinlardan sanaladi. Shu bois Fuzuliyning “Rind va Zohid” asarini “Ruh va Aql” suhbat sifatida qarashgan. Mutasavvuf shoir lirikasida ham zohid aql timsoli bo'lib kelgan. U boshqa obrazlarni malomat qiladi:

*Manga, zohid, yana may tarkini qil deb taklif,
Qilmag'aysen, ko'zunga uchrasa ul soqiyl shang.*

Mana shu malomatlar natijasida junun, ya'ni ishqdan mastlik holidagi solik va aqli ila toat-u taqvodagi solik qarshiligi kuchayadi. Navoiydagi keskinlik har bir obrazga munosabatda uchraydi. Zohidlar fano dashtida qo'rquv bilan odim tashlashgan. Zotan, “Ey mo'minlar, Allohdan haq-rost qo'rqish bilan qo'rqinglar va faqat musulmon bo'lgan hollaringda dunyodan o'tinglar!” kabi oyatlar Qur'on arqoniga osilgan zohidlar uchun halolning ham ortiqchasini tark qilishga olib kelgan.

³ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. МАТ. 5-жилд. – Тошкент: Фан, 1990. – Б. 447.

Hoji Bektoshi Valining yozishicha, “zohidlarning ibodatlari kecha-kunduz Tangrini zikr etmak... Qo‘rquv va umid ichida yashamak va bu dunyoda oxirat uchun yarog‘li ishlarni amalga oshirmoqdir. Lekin zohidlar erishgan yutuqlariga mamnunlik va dunyo ishlariga tamoman mas‘uliyatsizlik ila qo‘l siltaganliklari sababli o‘zlarining yo‘llariga o‘zlari to‘siq qo‘yganlar. Natijada, da’vo ahli darajasidan nariga ko‘tarila bilmaganlar”.

*Sen o‘zluksiz butin avval ushatqil, ey zohid,
Hamisha dayri fano ahlin etguchi takfir.*

Tasavvufda o‘zlik tushunchasi muhimdir. Ya’ni solik o‘zlikdan kechib O‘zlikni topadi, ya’ni nafsdan kechib ruhga etadi. Fano ahli har doim taftish qilib, kofirlikda ayblaguncha, zohid nafs butini sindirishi kerak. Aytish mumkin, adabiyotdagi obrazlar olamida zohid o‘zining ibodati kibriga berilish, ta’ma, riyo kabi illatlar tamsilchisiga aylangan. Bunga bosh sabab esa uning ma’rifatsizligini ta’kidlashadi. Albatta, bu kabi ifodalar ham ramz bilan izhor qilinadi. Shu sababli bu kabi baytlarda, aksariyat ma’rifatni tamsil etuvchi – may, boda, irfon ulashuvchi soqiy, piri dayr, ishq va irfon maskani mayxonalar tilga olinadi:

*Bodayekim, etgach og‘zimg‘a, chiqarg‘ay nash‘asi,
Taqvoyu islom-u aql-u zuhd jonidin nafir.*

Yoki yana boshqa bir baytida:

*Ey Navoiy, ma’siyat uzrida o‘lsang yaxshiroq,
Zuhd ujbodin mukaddar bo‘lg‘ucha lavhi zamir.*

Zohid – shoirni may ichmoqdan to‘sishi va shariatda uning hukmi haqida gapirmoqda, ushbu o‘rinda zohidning ko‘r-ko‘rona mayga ta’na qilishidan ham jahli chiqqan shoir “Ashraqt min...” deya boshlanuvchi mashhur g‘azalida shunday yozadi:

*Sen gumon qilgondin o‘zga jom-u may mavjud erur,
Bilmayin nafy etma bu mayxona ahlin, zohido.*

Zohidning faqat zohirni ko‘rishi uning ta’na-yu dashnomlaridan achchiqlanishga haqli bo‘lgan shoir nigohida may, mayxona, soqiy zohidning quruq da’vo va ishqsiz muhabbatidan ma’noliroqdir.

Navoiy lirikasida doimiy tahlil va badiiy ifoda topadigan mavzulardan biri – oshiq va zohid o‘rtasidagi ichki va tashqi qarama-qarshilikdir. Bu ikki obraz orqali shoir tasavvufiy nazariyaning mohiyatini ochadi, qalbni g‘ayri samimiy riyokorlikdan ajratib, ilohiy ishq sari etaklaydi. Oshiq – Haq ishqida fano topgan qalb egasi. Navoiy ta’riflagan oshiq oddiy ma’noda sevuvchi emas – u butun vujudi bilan Haqqa yo‘naltirilgan, dunyo vasvasasidan yuz o‘girgan, o‘zini unutgan zotdir. Tasavvufda “fano” – ya’ni o‘z “men”idan voz kechib, Haq bilan bir bo‘lish g‘oyasi aynan oshiq obrazi orqali ifodalanadi.

Har bir narsaga faqat mol va ashyo dunyo matohi nuqtayi nazaridan boqmasdan, balki ushbu narsalarda ham Asl Javhar bo‘lgan zotning zuhuri mavjudligini unutmaslikni uqtiradi. Navoiy lirikasidan joy olgan yana ba’zi zohidlik va zuhdiy qarashlarni Hazrat Navoiy endi biroz ko‘ngli to‘lmasdan, oshiqdagi ishq va hollarni anglamagan zohidga so‘z qotish maqsadida yozadi. Ya’ni-

ki, endi shoir quruq zohidlikni, oshiq holini anglamagan, o'zini ko'r-ko'rona zohid deya atagan zuhd sohiblariga qarshi qo'yadi.

Umuman, zuhd talablariga rioya etmasdan, tariqat hayotida ilgarilash mushkul. Zuhd – nafs-u havo, kibr-u riyoning qanotini qayiradigan bir iroda qudrat erur. Halol va haromni farqlash, sabr, qanoat yuksakliklarini egallashda zuhdga tenglashadigan “tarbiyachi”ni tasavvur qilish qiyin. Yahyo bin Muozning aytishicha, “Shu uch xislatga sohib bo'lmagan umuman zuhdning haqiqatini qo'lga kiritolmaydi. Birinchisi, faqat Olloh uchun amal, ikkinchisi, moddiy bir ta'maga yon bermay so'zlash, uchinchisi, nafsni moddiyot ila zalil etmasdan aziz bo'lish”. Junayd Bag'dodiyga ko'ra esa “Zuhd qo'lda yo'q narsaning ko'ngilda ham yo'qligidir”. Lekin zuhdning ma'no-mazmunini hamma ham bir xilda tushunmaganligi bois zohidlar orasida oxirat orzusiga g'arq bo'lib, dunyodan butunlay yuz burganlar ham bo'lgan. Bularning faqat dunyo ishlariga emas, din, ma'rifat taraqqiyotiga ham zarari etgan. Toat-ibodatdan boshqasini tan olmay, butun fikri-zikri jannatga qaratilgan va odamlarni do'zax, jahannam azoblari bilan qo'rqitgan bunday kimsalar Sharq shoir-lari tomonidan keskin tanqid qilingan.

Birgina Alisher Navoiy lirikasi zuhd talqini va zohid obrazini o'rganish alohida katta tadqiqot-ni talab qiladi. Chunki lirik merosining o'zida janrlar rang-barang. Har bir janrning o'ziga xos g'oya va badiiyati mavjud. Ammo Alisher Navoiyning lirik merosida riyokor zohidga munosabat salbiy degan umumiy xulosaga kelinadi. Aksariyat, zuhd ishq, irfon, faqr maqomlarning balandligini, ularning Haq yo'lchiligida pokravligini ko'rsatishga xizmat qilgan. Zohid esa, oshiq, rind, soqiy, faqir obrazlarining mazmun-mohiyatini teranroq ochishga xizmat qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-20 томлар. – Т.: Фан, 1987–2004.
2. Ҳаққулов, Иброҳим. “Камол эт касбким...”. – Т.: Чўлпон, 1990, – Б. 228.
3. Иброҳим Ҳаққул. Талант – жасорат жавҳари. Тошкент: “Muharrir nashriyoti”, 2018. – Б.141.
4. Ҳаққул И. “Ҳадис ва талқин маҳорати”. Алишер Навоий ва XXI аср мавзусидаги халқаро илмий-назарий анжуман материаллари. Тошкент. Mashhur-Press, 2020,
5. Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Тошкент: Тафаккур томчилари, 2021. – 256 б.
6. Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг илк лирикаси. – Т.: Фан, 1965. – 136 б.
7. Omanboyeva A. “Zohid istiloh va obraz sifatida // “Izlanish samaralari” №9 mavzusidagi respublika an'anaviy ilmiy-nazariy anjumani 12/2024. – B. 105-109.

